

פרק 1

שילוב אוכלוסיות ייחודיות בצה"ל

תפיסה ורציונל

נורית קוטיק

בטווח הנראה לעין, צה"ל ימשיך להיות "צבא העם", המגייס לשורותיו, חיילים בסדיר ובמילואים, רבים ככל האפשר. על צה"ל להשתדל ליצור הזדמנויות שוות ככל האפשר לבאים בשעריו, גם כאשר הדבר דורש התייחסות ייחודית לחלק מהם, על מנת לשלבם באופן המיטבי בצה"ל בפרט ובחברה הישראלית בכלל. עם השנים גדל והלך שיעור הצעירים שכלל לא גויסו לצבא, או שגויסו ולא סיימו את שרותם. צה"ל יבחן את עצמו בהתמדה כדי להבטיח שמירב האזרחים בגיל השרות יתגייסו לשרות, תוך צמצום במידת האפשר בשיעור המשתחררים והמשתמטים. הדבר דרוש גם כדי לקדם את שוויון החובות של אזרחי המדינה וגם כדי לתת הזדמנות לאוכלוסיות ייחודיות להשתלב באופן מיטבי בצה"ל והחברה.¹

החברה בישראל מגוונת ומורכבת מקבוצות רבות ושונות. השוני הוא רב-ממדי ובא לידי ביטוי בהשתייכות לקבוצות סוציולוגיות שונות ולדתות שונות וניכר גם בהבדלים משמעותיים ביכולות האישיות של פרטים שונים המשתייכים לאותה קבוצה חברתית. כמו כן, החברה הישראלית מתאפיינת בפערים חברתיים וכלכליים ובנתק בין הקבוצות השונות בה. כך נוצרה מציאות שבה הקבוצות החברתיות השונות פוגשות זו את זו בצה"ל לפעמים בפעם הראשונה. לעובדה זו משמעות רבה, שכן היא מאתגרת את הארגון הצה"לי המתבסס על יצירת לכידות מסגרת ותחושת רעות בקרב המשרתים, וזאת על מנת לעמוד בייעודו.

המפגש הייחודי המתרחש בצה"ל בין קבוצות שונות יוצר הזדמנות לקידומן ולשילובן; הזדמנות שייתכן שלא הייתה מתאפשרת בטרם גיוסן לצה"ל. אבל כדי שהפוטנציאל אכן ימומש, אין די בעובדה שהגיוס לצה"ל מתבצע מתוקף חוק או בכך שלמסגרת הצבאית מאפיינים ייחודים. על מנת להבטיח שאכן יתרחשו השתלבות אמיתית וקידום אישי של הפרט, יש להבנות תכניות ופעולות המחזקות מאמץ זה.

העיסוק באוכלוסיות ייחודיות בצה"ל החל עם הקמתו והיה אחד הביטויים המשמעותיים של רעיון "צבא העם". נקודות המבט השונות של גורמים שונים בארגון הצבאי ומחוצה לו ביחס לשאלה 'מהי תכלית העיסוק של צה"ל באוכלוסיות ייחודיות?' הביאו לכך שלאורך השנים חלו שינויים בטיפול ובגישה החינוכית לתהליך הראוי להשתלבות האוכלוסיות הללו.

ניתן לומר שבכל התקופות השפיעו על תפיסת קידום אוכלוסיות ייחודיות והשתלבותן שלוש תכליות מרכזיות:

1 מסמך "ייעוד ויחוד", 2003, עמ' 3.

תכלית לאומית - מתוקף היות צה"ל גוף ביצועי של הדרג המדיני ומתוקף זיהויו כ"צבא העם" יוחסו לו יכולות ביצוע גבוהות בתחום קידום אוכלוסיות ייחודיות הן המשרתות בצה"ל והן אזרחים המשתייכים לאוכלוסיות אלו. לאורך השנים נקט צה"ל לעתים גישה מרחיבה ולעתים גישה מצמצמת ביחס לתפיסה זו, אך לאורך כל השנים ראה בה זכות וחובה בהיותו צבא הגנה לישראל. דוגמה מובהקת לתפקיד זה הוא המאמץ שצה"ל היה שותף לו בלימוד השפה העברית בשנות החמישים, לא רק של משרתיו אלא של כלל האזרחים החדשים של המדינה הצעירה שזה עתה הוקמה.

תכלית ערכית - גישת צה"ל לאורך כל השנים התבססה על מחויבות הארגון לראות את צורכי הפרט כאדם, חייל ואזרח. גישה זו קיבלה משנה תוקף עם כתיבת מסמך "רוח צה"ל" שבו ערך כבוד האדם הוגדר כערך יסודי. ההבנה שיש חובה מוסרית ערכית לקדם את יכולות הפרט במהלך השירות גם אם הן אינן משרתות ישירות את תפקידו בצבא, הייתה הבסיס המרכזי לכל העיסוק בתחום ההשכלה בצה"ל.

תכלית פונקציונלית - על מנת שהחייל המתגייס יוכל להשתלב במערכת הצבאית עליו לעמוד בתנאי סף של המערכת. כלל חיילי צה"ל עוברים טירונות שתכליתה היא סוציאליזציה לארגון הצבאי. חלק מחיילי האוכלוסיות הייחודיות צריכים לשפר יכולות נוספות ולשם כך הם עוברים טירונות מותאמות. צה"ל מפעיל אפוא תכניות ייחודיות לאוכלוסיות ייחודיות על מנת שיוכל לשבצן בתפקידים שונים ובכך לשפר את המיצוי ואת ההישרדות שלהן בשירות מלא. דוגמה קלאסית היא תכנית הכנה לשירות ליחידות השדה שפעלה עבור עולים המיועדים לשירות קרבי, מתוך רצון לחזק את יכולתם להתמודד עם דרישות שירות זה.

העובדה שלאורך השנים נבעו הפעולות החינוכיות אל מול אוכלוסיות אלו מהצורך לשרת שלוש תכליות שונות - לאומית, ערכית ופונקציונלית - יצרה פרויקטים שונים ומגוונים ואסטרטגיות שונות להשגתן. כל זאת למען שילובם המיטבי בצה"ל מתוקף המחויבות לקידום הפרט ולחוסנם של צה"ל ושל החברה הישראלית.

אוכלוסייה ייחודית היא אוכלוסייה אשר חלק או כלל החיילים המשתייכים אליה זקוקים לחיזוק מיומנויות אישיות כתנאי הכרחי לגיוסם לצה"ל ולביצוע שירות משמעותי. מתוקף כך האוכלוסיות שהוגדרו לאורך השנים כאוכלוסיות ייחודיות הן:

אוכלוסיית העולים החדשים והוותיקים - חיילים עולים הם חיילים שטרם סיימו את תהליך הסוציאליזציה למדינת ישראל ולחברה הישראלית ועל כן תהליך ההסתגלות למערכת הצבאית מורכב עבורם הן בהיבטי שפה הן בהיבטים תרבותיים אחרים.

בני מיעוטים - הגדרה בלתי פורמלית לאזרחי מדינת ישראל ששפת אמם היא ערבית: דרוזים, בדואים, צ'רקסים, ערבים מוסלמים וערבים נוצרים. הדרוזים מחויבי גיוס על פי חוק בעוד שאר בני המיעוטים מתנדבים לשירות הצבאי.

חיילי איתן וחיילות גיוס מיוחד (חג"ם) - חיילים שהמאפיין העיקרי שלהם הוא קשיי הסתגלות למערכת. מסלול השירות מוגדר על ידי צה"ל כמסגרת מוגנת ומכאן נגזרים עקרונות הפעולה משלב הטירונות דרך השיבוץ, השירות ועד השחרור.

חשוב לציין שחלק מהאוכלוסיות הייחודיות מהוות קבוצות חברתיות מוחלשות בחברה הישראלית (בני מיעוטים, עולים). חלקן מוגדרות לראשונה בצה"ל כאוכלוסייה ייחודית על בסיס יכולת אישית ועל בסיס הפער בין דרישות המערכת לבין היכולות האישיות שלהן כפי שזוהו בשלב המלש"ב (חיילי איתן וחיילות חג"ם). שוני זה משפיע בעיקר על התהליכים המתקיימים לצורך שילובם בצה"ל.

מאמץ רב מושקע בקידום יכולות הפרט החל בשלב מועמדותו לשירות ביטחון דרך תכניות המתקיימות בתחילת השירות ובמהלכו.

בשלב המלש"ב התכניות לעידוד הגיוס מופעלות על ידי הרשויות, משרד הביטחון וגרעיני נח"ל הפועלים בקהילה. כמו כן, שבוע הגדנ"ע מתקיים לפי סדר עדיפויות אשר הוגדר בשיתוף בין משרד החינוך לבין משרד הביטחון לטובת בתי ספר שבהם לומדים תלמידים המשתייכים לקבוצות החברתיות המוחלשות בחברה הישראלית.

בתחילת השירות פועלות תכניות בשני בסיסי חיל החינוך בצפון הארץ, חוות השומר ומחוו"ה אלון, על מנת לחזק את יכולתם של חיילים מאוכלוסיות ייחודיות להתמודד מחד גיסא עם דרישות צה"ל מחייליו, וכדי לשפר את מרחב השיבוץ שלהם בתפקידים בצה"ל מאידך גיסא.

המסגרות המתקיימות בתחילת שירות הן:

טירונות מוגנת לחיילי איתן ולחיילות חג"ם.

קורס עברית לחיילים עולים חדשים, לחיילים בני העדה הדרוזית ולחיילים בדואים.
קורסי הכנה לשירות לחיילים שצה"ל זיהה שזקוקים לכך לפי הערכה ומדידה. לדוגמה, קורס אמיר לישראלים יוצאי אתיופיה, קורס מולדת לעולים חדשים.
לחלק מהחיילים המשתייכים לאוכלוסיות הייחודיות אין די בקורסים המתקיימים בתחילת השירות כדי להתמודד עם הפער בין היכולות האישיות לדרישות המערכת הצבאית. בשל כך צה"ל מקיים הכשרות לקידום יכולות הפרט גם במהלך השירות, לדוגמה:
אולפניות - קורס בין שלושה שבועות לקידום היכולות בתחום העברית.
קורסי העצמה במהלך שירות - קורסים אשר תכליתם חיזוק יכולתו של הפרט להתמודד עם אתגרי השירות הצבאי. זאת על ידי מתן כלים וכשירות רלוונטית לחיזוק תחושת השייכות של חיילי האוכלוסייה הייחודית למדינת ישראל, לצה"ל וליחידתם הצבאית.
ואולם הצלחת תהליך השילוב והקידום של האוכלוסייה הייחודית תלויה לא רק ביכולתם של המשתלבים אלא גם בזו של המשלבים:

השירות בצה"ל מזמן בעבור חייליו מפגש בין אוכלוסיות שונות בחברה הישראלית (כדוגמת מגדר, דתות, מוצא ועדות). על צה"ל לאפשר שירות שוויוני, משמעותי ומכבד לכל חייליו באשר הם תוך הקפדה על המפגש הבין-תרבותי, המתקיים ביחידות השונות, מפגש הטומן בחובו פוטנציאל לצמיחה, להעשרה הדדית ולתחושת שותפות, אך גם סיכוי ליצירת מתחים וקונפליקטים. במקביל נדרש צה"ל לאפשר בעבור המתגייסים אליו מגוון אפשרויות רחב ככל האפשר ("ייעוד ויחוד").

תפיסת השילוב של אוכלוסיות ייחודיות בצה"ל מניחה שרק אם כלל גורמי המערכת הצבאית

יאמצו תפיסה ויפעלו למען מאמץ זה, יוכל צה"ל לממש את יעדיו בתחום. על כן, המאמץ לשילוב אוכלוסיות ייחודיות מתמקד בשתי אוכלוסיות נוספות:

מפקדי צה"ל - חיזוק כשירותם לפקד על אוכלוסיות ייחודיות ולייצר מסגרות בעלות אקלים מכבד, משלב ומקדם. מידת השפעתו של המפקד על פקודיו בארגון הצבאי ידועה לכול. על כן אין ספק ששחקן מכריע בהצלחת השתלבות החייל במסגרת השירות הוא המפקד המלווה את החייל רוב שירותו הצבאי. המפקד נדרש לפתח ולהעצים את החייל המשרת תחתיו ו"לחנוך לנער על פי דרכו". תפיסה זו תורגמה לתפיסת הכשירות התרבותית שאנו מקנים לדרגים שונים בצה"ל באמצעות מתן ידע רלוונטי על אוכלוסיות ייחודיות (היסטוריה, מאפיינים תרבותיים, נתונים), כלים מתאימים ומיומנויות רלוונטיות. כל זאת כדי לחזק את תפיסת האחריות והמסוגלות בפועל של מפקדי צה"ל להתמודד עם אתגר זה.

כלל חיילי צה"ל - חיזוק יכולתם לשמש רעים תומכים לשירות של כלל חיילי האוכלוסיות הייחודיות. תחושת השייכות למסגרת הצה"לית מתבססת על יחסי החברות הנוצרים בקרב החיילים המשרתים תחת אותו מפקד ולמען אותה משימה. יחסים אלו אינם פורמליים ומתבססים על מאפייני הארגון שמייצרים עבור הפרט מסגרת שוויונית במובנים רבים. כאשר נוצרים יחסי חברות ורעות בין חיילים מרקעים שונים וכאשר חייל מאוכלוסייה ייחודית חש בנוח עם זהותו אל מול חבריו ליחידה, היכולת שלו לצמוח ולהשתלב גדלה באופן משמעותי.

חלק מהמתגייסים לצה"ל מקרב האוכלוסיות הייחודיות רואים בצה"ל את ההזדמנות שלהם לייצר שינוי במסלול חייהם. הם חולמים על יום גיוסם בתקווה שדרך הבחירה שלהם לתרום ולהיות חלק מהמוסד שמייצג אולי יותר מכול את הישראליות, יוכלו להפוך לחלק ממנה. לחלק אחר מאוכלוסייה זו, שאינו מצליח לזהות את הפוטנציאל הטמון בשירות, צה"ל מסביר מסר זהומנסה לגייס לתודעה זו את החיילים עם גיוסם.

מתחילת דרכו ראה צה"ל חובה לייצר את אותן ההזדמנויות עבור המתגייסים לשורותיו, והוא בחר להשקיע משאבים רבים על מנת לממשן הלכה למעשה. מאמצים אלו מוסיפים להתקיים גם בשעה זו, וימשיכו לייצר תהליכים וקורסים ואלפיסיפורים אישיים ומרגשים, המעידים על יכולתם של חיילי האוכלוסיות הייחודיות להשתלב בצה"ל.